

Publikacijos

MARTYNO JANKAUS ATSIMINIMAI APIE LIETUVIŠKŲ KNYGŲ KONTRABANDĄ: PIRMASIS BANDYMAS

DOMAS KAUNAS

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Martynas Jankus (1858–1946), būdamas ne tik lietuviškosios spaudos draudimo epochos amžininkas, bet ir aktyvus dalyvis, gerai pažino jos vidinius saitus, veikėjus ir jų santykius. Potyriai nuolat didėjančią vertę įgijo vėliau. Aprimus laikams, lietuvių kultūros ir politikos veteranas noriai atsiliepdavo į laikraštininkų ir mokslininkų raginimus jais dalytis spaudoje. Akstinu dažniausiai tapdavo „Ausros“ 20-mečio [19] ir 50-mečio [9], spaudos draudimo panaikinimo 20-mečio [12], Vinco Kudirkos mirties 25-mečio [8] sukaktys. Taip pat savo įnašo reikalavo Petro Rusecko išplėtotas knygnešystės atsiminimų telkimo ir skelbimo darbas [13], iš gyvenimo išėjusių spaudos veikėjų įamžinimas [10; 18], profesinis požiūris į lietuviškojo poligrafijos verslo kelią ir pasiekimus [7] ir kitos priežastys. Tokios publikacijos, atsižvelgiant į periodikos galimybes ir redaktorių pageidavimus, buvo nedidelės apimtys, dažniausiai

rašytos skubotai, publicistinės formos ir kupinos iš pirmo žvilgsnio abejonių nekeliančių, tačiau dažnai pernelyg kategoriškų teiginių. Tad neatsitiktinai jų patikimumas kartais sukeldavo abejonių, diskusijų ir kritinių atsiliepimų.

Didžiausią vertę turi du M. Jankaus senatvės amžiaus bandymai parašyti apibendrinamojo pobūdžio atsiminimus. Vienas jų yra Getingeno universiteto kalbotyros profesorius lituanistui Eduardui Hermannui 1929 m. išsiųstas išsamus (27 puslapių) memuarinio pobūdžio aiškinamasis laiškas, teikiantis kompleksinį požiūrį į lietuvių tautos, lietuviškosios spaudos ir lietuvių kalbos būklę tautinio atgimimo sąjūdžio kilimo laikais [11], kitas – enciklopedinio žodyno forma rašyti atsiminimai „Mano prietikių enciklopedija“, užgriebiantys jau ir 1918 m. atkurtos valstybės laikų veikėjus ir veikalus [17]. Šie, kad ir išsamiausi M. Jankaus

atsiminimų tekstai nei autoriaus gyvenimo metais, nei iki antrojo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. visuomenės ir mokslininkų įvertinimo nesulaukė, nes liko nepublikuoti.

Kitokia, sakytume, gana savita istorija apgaubė dar vieną, pačiam pirmajam išsamiesniųjų kategorijai skirtiną atsiminimų bandymą. Tai rašinys „Lietuviškų Kningų Kontrabanda“, išspausdintas 1918 metų pradžioje JAV lietuvių laikraštyje „Tėvynė“ [15]. Sprendžiant iš to, kad kultūrinėje, visuomeninėje politinėje literatūroje ir mokslo darbuose nerasta jo nuorodų ir vartojimo pėdsakų, publikacijos nežinojo nei Lietuvos, nei išeivijos tyrėjai. Ji neminima net Pranio Alšėno parengtame ir 1967 m. Toronte išleistame gana išsamiaame straipsnyje, atsiminimų, dokumentų ir ikonografijos rinkinyje *Martynas Jankus* [3]. Rašančiajam šias eilutes pirmąją nuorodą suteikė neseniai Viliaus Kavaliausko padovanotų Petro Mikolainio atsiminimų rankraščio „Iš kovos atgavimui spaudos“ kopija [2]. Jo tekstas mokslininkams taip pat buvo neprieinamas. Anot atsiminimų autoriaus, jam užkliuvo M. Jankaus savigyra ir perdėtas pasipriešinimo spaudos draudimui asmeninių nuopelnų sureikšminimas, tačiau tikroji priežastis greičiausiai buvo kuklokas paties P. Mikolainio įvertinimas ir priekaištas dėl pelnymosi iš kontrabandos: *jis prie platinimo „Varpo“ bei „Uk.“ „parupindavo kuningėliams taipgi jų reikmenims labai naudingus prusiškus cigarus ir konjaką bei araką, kurį kuningėliai visados užsiprenumeruodavo, tiktai „Varpą“ bei „Uk.“ suvis mažai* [15]. Neakivaizdžiai atsikirsdamas, atsiminimų

autorius pateikė tiksliai M. Jankaus publikacijos bibliografinius duomenis. Nurodytą „Tėvynės“ numerį Lietuvoje nerasta, kopijos gautos iš JAV.

M. Jankaus atsiminimai „Lietuviškų Kningų Kontrabanda“ parašyti Rusijoje. Jų atsiradimo aplinkybės ypatingos. Atsiminimų autorius su tėvu, mažamečiu sūnumi ir trimis dukterimis 1914 m. gruodį po pralaimėtos Rytų Prūsijos kampanijos pasitraukiančios carinės Rusijos kariuomenės buvo deportuotas į šalies gilumą. Tokio likimo iš viso sulaukė apie 11 000 civilių gyventojų, tarp kurių buvo daug lietuvių. Šeimai teko labai sunkių išbandymų dienos. Dar pakeliui į deportacijos vietą mirė tėvas ir sūnus, dukterys buvo atskirtos, M. Jankus su būreliu kitų deportuotųjų iš pradžių buvo apgyvendintas Pavolgyje, Samaros gubernijos Bugulmos apskrities Novojė Boriskino kaime tarp priešiškausi nusiteikusių arba veikiau valdžios nuteiktų čiaabuvių – mordvių ir rusų. Savo patyrimus užrašydavo dienoraštyje [14]. Iš jo ir kitų šaltinių sužinojome, kad stokojo maisto ir drabužių, pragyvenimui šiek tiek lėšų užsipelnydavo iš atsitiktinių pagalbinių darbų: mūrijo krosnis, taisė ūkio mašinas ir pastatus, gamino vyžuotoms Pavolgio tautoms nežinomą apavą – medpadžius. Savųjų užmirštas nebuvo. Gavus carinės valdžios leidimą, Vilniuje 1915 m. buvo įsteigta draugija „Lietuvių globa mūsų broliams lietuviams belaisviams iš Prūsų Lietuvos šelpiti“, sutrumpintai vadinama „Lietuvių globa“. Viena iš jos kūrėjų ir vadovių Felicija Bortkevičienė keliavo deportuotųjų gyvenimo vietomis, registravo lietuvių ir pagal

galimybę jiems teikė paramą. Ji M. Jankų surado ką tik paleistą iš kalėjimo. Jame tremtinys praleido tris mėnesius dėl diskusijos su vienu rusu politikos tema, kuri panašioms į jį asmenims buvo griežtai draudžiama. Nors ir trukdyta, jam suteikta „Lietuvių globos“ parama lėšomis. Gerai žinomam *belaisviui iš Prūsų Lietuvos* pirmasis aukėjo Rokas Šliūpas [20], vėliau – Petras Vileišis, dr. Žemgulis [? gydytojas Juozas Žemgulis], Justinas [? Saliamonas] Banaitis [1, 11]. Įtakingų „Lietuvių globos“ veikėjų pastangomis M. Jankus 1917 metais geresnėmis sąlygomis apgyvendinamas Saratove. Iš čia tų pačių metų gegužę vyko į Lietuvių tautos tarybos Petrograde sušauktą Lietuvių seimą. Jame M. Jankus pasakė kalbą, pabrėždamas, kad Mažoji ir Didžioji Lietuva turėtų susivienyti, ir ragino dėl suartėjimo daugiau remti deportuotuosius lietuvius. Už tokius pareiškimus vokiečių valdžia jam nesumokėjo nukentėjusiems nuo Rusijos invazijos skirtos paramos, kai 1918 m. grįžo į Bitėnus.

Paskatų rašyti atsiminimus M. Jankus greičiausiai gavo iš Lietuvių seime dalyvavusių laikraštininkų arba draudžiamosios spaudos epochos veikėjų. Žvilgsnis pirmiausia kryptų į Vaižgantą. Mintis akinti M. Jankų imtis plunksnos turėjo gimti savaime: jis dėl eiliuota ir prozos forma rašytų publicistinių brošiūrų ir straipsnių Didžiojoje Lietuvoje buvo laikomas kone literatu. Patvirtinimą apie išsaugotą kūrybos potraukį pastebėjo ir F. Bortkevičienė: tremtinys viešniai *rodė savo užrašus – dienyną* [5]. Atsiminimų parašymo data ir vieta nurodyta teksto pabaigoje: *4 liepos 1917 m. Belaisvėje – Saratove.*

Žinių, kaip rankraštis atsidūrė „Tėvynės“ redakcijoje, nėra, tačiau vargu ar apsiriksime teigdami, kad tai atsitiko ne be atsiminimų iniciatorių pastangų. Teksto apimtis buvo didoka – pusės autorinio lanko, todėl laikraštyje spausdintas keturiomis atkarpomis. Matyt, redakcija gavo daugiau M. Jankaus rankraščių, nes po publikacijos iš karto spausdinamas jo eilėraštis apie tuometinės Klaipėdos apskrities Kisinių kaimo evangelikų liuteronų kapinėse palaidoto vieno iš 1831 metų sukilimo vadų Antano Gelgaudo kapą. Kūrinyje mažos meninės vertės, tačiau įdomus dėl siužeto.

Publikacijoje „Lietuviškų Kningų Kontrabanda“ galima rasti nemaža to, ką M. Jankus ne sykį kartojo, tikslino ir plėtojo nepriklausomos Lietuvos laikais skelbtuose ir neskelbtuose atsiminimuose. Tačiau joje rašoma ir apie kai kuriuos vėliau pamirštus asmenis (kaip Stanislovas Puodžuvėlis, Volmerio dvaro ekonomas Mikalojus Katkus) arba kitaip aiškinamus dalykus. Publikacija gana gerai struktūruota teminiu požiūriu: išryškinti lietuviškosios spaudos draudimo įvedimo tikslai, knygų kontrabanda – pasipriešinimo spaudos draudimui būdas, M. Jankaus organizuotas knygų gabenimas, draudžiamų leidinių ištekliai formavimas, leidybos bazė, leidinių repertuaro plėtra, naujas spaudos augimo etapas – „Varpas“ ir „Ūkininkas“, užsienio tautinės ir revoliucinės literatūros leidyba, Rusijos bendradarbiavimas su Vokietija ir jos kontrapuolimas, Karaliaučiaus teismo procesas, leidybos ir knygnešystės problemos, dvasininkijos neigiamo vaidmens demaskavimas, kovos

už spaudos laisvę pergalė. Ateitį autorius išreiškė lozungu, atliepiančiu Petrogrado lietuvių seimo pagrindinę nuostatą: *Lietuviai ir šiandien, nors ir į partijas pasiskirstę, bet siekia prie palaimingos lietuviškos laisvės. Taigi teestie pagarbinta lietuviškų knygų kontrabanda, tegyvuoja laisvi Lietuviai, be kontribucijų bei aneksijų!* Temos aktualinimas neabejotinai buvo motyvuotas Rusijos 1917 metų revoliucinės nuotaikos ir Lietuvos nepriklausomybės įgijimo nuojautos. Vėliau stipresnių politinių akcentų atsiminimuose vengta.

Publikacijai būdingas jausmingumas, mažiau dėmesio skirta fakto tikrumui. Teksto kokybę lėmė autoriaus asmenybiniai ypatumai, rašymo aplinkybės ir laiko nuotaikos, galbūt nežinojimas redakcijos reikalavimų ir net leidinio, kuris atsiminimus skelbs. M. Jankus lengva ranka viešino Rusijos tremties sąlygomis sunkiai patikrinamą dalykinę informaciją, kadaise iš toli atsklidusias nuogirdas ir net gandus. Jis gerokai perdėjo tautinio atgimimo spaudos labui patirtus asmeninius ir kai kurių knygnešių (Andriaus Bielinio) nuostolius. Kartais tolokai nuo tiesos buvo ir kadaise M. Jankų supusių asmenų pasakyti žodžiai. Tokiais galima laikyti net varpininkus Vincą Kudirką ir Roką Šliūpą, perdėjusius draudžiamosios spaudos bendradarbių finansines ir kūrybines galimybes ir įkalbėjusius jį imtis „Varpo“ leidybos. Šaltiniotyros požiūriu vertingiausia atsiminimuose yra nuoseklus draudžiamosios spaudos leidybos ir knygnešystės sąjūdžio kryptį, jų laipsniškos plėtros vaizdavimas. Tai nepaneigiamai liudija ir paties autoriaus sąsają su šiais procesais

glaudumą: įvykių eigą ir sutiktų asmenų charakterį apibūdina ne stebėtojas, bet jų iniciatorius ir tiesioginis dalyvis. Atsiminimuose ryškus knygnešių ir knygnešystės materialiojo intereso akcentavimas. Jis neturėtų stebinti. Be komercijos veiksnio svarbos pripažinimo ir realizavimo nebuvo įmanoma sukurti materialijų knygnešystės pagrindų ir užtikrinti vykdytojų socialinio saugumo. Turėdamas gyvų kontaktų su įvairios moralinės kokybės ir tikslų knygas nešančiais žmonėmis, M. Jankus matė ir jų degradavimo pavyzdžių: konkurencijos, keršto, įskundimų, girtavimo. Kita vertus, knygnešystę vaizduoti be pagražinimų skatino per mažas laiko nuotolis: heroizavimui būtinas palankiomis sąlygomis subrendęs visuomeninis užsakymas.

Publikuojamo teksto kai kurias realijas paaikškina ir papildoma mūsų parengti glausti komentarai. Apie minimus asmenis daugiau informacijos teikia ir kitos M. Jankaus atsiminimų mokslinės publikacijos [11; 17], naujausi knygnešystės sąjūdžio dalyvių žinynai: Vytauto Merkio *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias, 1864–1904* (1994) bei Benjamino Kaluškevičiaus ir Kazio Misiaus *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai, 1864–1904* (2004). Tekste esama rašybos nevienodumų, klaidingai nurodyti kai kurie asmenvardžiai ir datos. Šie netikslumai galėjo atsirasti ir dėl redakcijos darbuotojų kompetencijos stygiaus, ypač perskaitant pavardes. M. Jankaus rankraštis nebuvo iš lengvųjų. Publikacijos tekstas teikiamas laikantis autentiškumo, tačiau akivaizdžios klaidos pažymimos.

NUORODOS

Šaltiniai ir tyrinėjimai

Nepublikuoti

1. [JANKUS, Martynas]. [Atsiminimai. Rankraštis, be pavadinimo ir autoriaus nuorodos. Užrašyti kito asmens]. 1940 02 02–02 14. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius. F 103, b. 1. 26 lap.

2. [MIKOLAINIS, Petras]. Iš kovos atgavimui spaudos. [Rankraštis, be autoriaus nuorodos. Be metų, apie 1925–1930]. [37] p. – Originalas Viliaus Kavaliausko, kopija Domo Kauno archyve.

Publikuoti

3. ALŠĖNAS, Pranas. *Martynas Jankus Mažosios Lietuvos patriarchas*: gyvenimas, darbai ir likimo lemties vingiai. Torontas: Juozas J. Bachunas, 1967. 394 p.: iliustr.

4. BASANAČIUS, Jonas. Prie „Aušros“ atsiradimo. *Tauta*, 1920, geg. 22, nr. 22, p. 2.

5. BORTKEVIČIENĖ, Felicija. *Prūsų lietuviai Sibire*: iš F. Bortkevičienės atsiminimų. Parengė Julius Būtėnas. [Kaunas]: Vakarų sąjungos leidinys, [1939], p. 46–50.

6. EISNER, Kurt. *Der Geheimbund des Zaren*. Der Königsberger Prozeß wegen Geheimbündelei, Hochverrat gegen Rußland und Zarenbeleidigung vom 12. bis 25. Juli 1904. Berlin: Dietz Verlag, 1988, p. 140–141.

7. JANKUS, Martynas. Apie lietuviškosios spaudos praeitį. *Spaudos menas*, 1934, nr. 1, p. 5–6: portr. nuotrauka. Perspausdinta: ALŠĖNAS, Pranas. *Martynas Jankus Mažosios Lietuvos patriarchas*. Torontas, 1967, p. 73–77.

8. JANKUS, Martynas. Apie „Varpo“ spausdinimą pirmaisiais metais. *Varpas* (Kaunas), 1924, lapkritis, Vinco Kudirkos jubiliejinis numeris, p. 173–174.

9. JANKUS, Martynas. Atsiminimai iš Aušros laikų. Iš *Vasario 16-ji*: Lietuvos nepriklausomybės 15-kos metų sukaktuvėms paminėti. Redagavo Vincas Daudzvardas. Kaunas: Lietuvos šaulių sąjungos leidinys, 1933, p. 120–123: iliustr. Perspausdinta: ALŠĖNAS, Pranas. *Martynas Jankus Mažosios Lietuvos patriarchas*. Torontas, 1967, p. 58–63.

10. JANKUS, Martynas. Brangieji mūsų negyvėliai: Martynas Šernius. [Perspausdinimą inicijavo] ir priedą „Štai žiupsnelis žinučių mano surinktų iš lūpų p. Marijos Šernienės, tebegyvenančios Šilutėje, apie Martyną Šernių“ (p. 2) parašė Jonas Šliūpas. *Šiaulių naujienos*, 1924, nr. 34, p. 1–2: portr. nuotrauka.

11. JANKUS, Martynas. Gerbiamui Ponui Ed. Hermann'ui, Prof. Götingene Goldgr. 10 : [1929 m. kovo 4 d. laiškas-atsiminimai; publikacija]. Parengė ir pratarė „Tautinio atgimimo lietuviškos spaudos istorija ir jos kūrėjas: subjektyvioji versija“ (p. 20–26) parašė Domas Kaunas. *Knygotyra*, t. 44, p. 20–49.

12. JANKUS, Martynas. Iš atsiminimų apie knygų kontrabandą. *Klaipėdos žinios*, 1924, geg. 7 (nr. 79), p. 1–2.

13. JANKUS, Martynas. Iš pirmosios knygų platinimo gadynės. Iš *Knygnešys, 1864–1904*. T. 2. Redaktorius P. Ruseckas. Kaunas: Spaudos fondas, 1928, p. 305–307: portr. nuotrauka.

14. JANKUS, Martynas. Kelionė į Syberijos pakraštį. Iš „*Auszros*“ archyvas: Martyno Jankaus rinkinys. Sudarė ir parengė Domas Kaunas ir Audronė Matijošienė. Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Vilniaus universiteto leidykla, 2011, p. 425–452.

15. JANKUS, Martynas. Lietuviškų Kningų Kontrabanda (1863–1904 m.). *Tėvynė* (New York), 1918, saus. 18 (nr. 3), p. 4; saus. 25 (nr. 4), p. 4; vas. 1 (nr. 5), p. 4; vas. 8

(nr. 6), p. 4. Nuoroda teksto pabaigoje: 4 liepos 1917 m. Belaisvėje – Saratove.

16. JANKUS, Martynas. Mano atsiminimai. Iš *Vasario 16-jį*. Red. Petras Babickas. Kaunas: Lietuvos šaulių sąjungos leidinys, 1932, p. 56–62.

17. JANKUS, Martynas. Mano prietikių enciklopedija: [apie 1935–1937 m. rašyti atsiminimai; publikacija]. Parengė ir pratarė „Spaustuvinininko Martyno Jankaus atsiminimai“ (p. 80–81) parašė Laimutė Dėnienė. *Knygotyra*, 1991, t. 17, p. 80–110.

18. JANKUS, Martynas. Martynas Šernius.

Tauta: kultūros ir politikos laikraštis, 1920, nr. 14, p. 2. (Brangieji mūsų negyvėliai).

19. JANKUS, Martynas. Šis-tas apie „Ausros“ išleidimą ir platinimą. *Varpas*, (Tilžė), 1903, nr. 3, p. 104–105.

20. „Lietuvių globos mūsų broliams lietuviams belaisviams iš Prūsų Lietuvos šelpiti“ darbų apyskaita. Vilnius, 1915, p. 10.

21. ŠLIŪPAS, Jonas. Šis tas apie „Aušros“ idealus. Iš *Vasario 16-jį*: Lietuvos nepriklausomybės 15-kos metų sukaktuvėms paminėti. Redagavo Vincas Daudzvardas. Kaunas: Lietuvos šaulių sąjungos leidinys, 1933, p. 117–119: iliustr.

LIETUVIŠKŲ KNINGŲ KONTRABANDA (1863–1904 m.)

Rašo MARTYNAS JANKUS,
buv. „Aušros“ leidėjas, dabar civilis belaisvis Rusijoje.

Iškilusį lenkmetį 1863 metuose nuguldžiusi, rusiškoji valdžia griebėsi prie suvaržymo visai nekaltų Lietuvių, kurie, pagal supratimą to laiko rusų valdžios, buvo prisidėję ir prie Lenkų maišto. Nors tas iš didžios dalies nieko bendro neturėjo, nes tie, kurie bent kaip prie lenkmečio buvo prisidėję, apie lenkmečio prasmę neturėjo jokio supratimo. Buvo tikrai priklausymas prie savo tikėjimo draugų ir jų vadų ir daugiausiai niekas. Tas vienok rusiškai valdžiai davė progos visą lietuvių tautą sunkiausia nubausti, o tai – uždraudimu lietuvių kningų ir laikraščių spaudos. Lietuviai neturėjo kningos, iš kurios galėtų bažnyčioje pasimelsti, taigi negalėjo savo kalboje atvirai net Augščiausiojo viešpaties

prašyti, kad Jis tokį Rusų valdžios veikimą atmainytų.

Negalėdami melsties atvirai, lietuviai sumanė tokį darbą atlikti kontrabandos keliu. Jau Valančiausko [1] laikuose buvo tai Tilžėje, tai Karaliaučiuje spausdinami „Aukso Altoriai“ [2], „Kantičkos“ [3] ir kitos kningos bei kningelės, kurios turėjo kontrabandos būdu susirasti kelių į Lietuvą. Tilžėje, kiek žinoma, tos lietuviškos maldakningės brangiai parsiduodavo, taip, kad jau ant vietos atsiedavo „Aukso Altorius“ iki 5 rublių. Lenkiškos kningos tokiu būdu buvo daug pigesnės ir nors [kiek] lenkiškai mokantis skaityti pirkdavo lenkiškas maldų ir giesmių kningas. Nors „Aukso Altoriai“ ir brangūs buvo, bet

žmonės reikale vis dar maldakninges tik pirkdavo. „Aukso Altorių“ parduodavo per metus iki 800 egzempliorių, kas ant visos didžios Lietuvos buvo labai mažai. Tokia budu, kadangi maldakningės turėjo menką pareikalavimą, tad svietiškos įtalpos kningelės negalėjo nei jokio praplatinimo rasti. Valančauskas, dar gyvas budamas, nežinia keno parašytas „Vaikų kningeles“ su paveiksiais išspausdino Karaliaučiuje [4]. Vienok jos parubežėse supuvo, nes per rubežių jų niekas nenešė, o kad ir butų rasi pernešę, tai ten nebuvo jas kam paplatinti. Tokio likimo sulaukė daugelis visokių leidinių.

1883 m., kada pasirodė „Aušra“, ji taipgi turėjo būti kontrabandos keliu platinama. Jei tiktai gromata kiek įžymėjo, jog joje gali būti kningelė, tai rusai ją atplėšdavo ir, peržiūrėję, numesdavo į šalį. Prie to dar pajieškodavo ir tų, kurių adresu buvo „Aušra“ siunčiama. Tai, kada leidimas „Aušros“ perėjo į mano vieno rankas, turėjo ir mano rupestimi būti josios platinimas. Aš pakeliavau parubežėje, idant surasti pernešėjus, kontrabandistus, o tada nusiųsti į Rygą, kur Miliauskas [5] bei Koncevyčė [6] apsiėmė iš Rygos „Aušrą“ po banderole, nepatėmytai, išsiuntinėti skaitytojams, kurių gera dalis gyveno tolimos Rusijos kraštuose; pačioj Lietuvoj jų buvo suvis mažai.

Bet kontrabandistus rasti buvo didžiai sunku. Aušgirių (M[ažosios] Liet[uvos]) Šilumaitis [7], pas kurį daugybė kontrabandistų atsilankydavo, ketino man jau tokių kontrabandistų surasti. Bet kada aš į Aušgirių nukeliavau, tai Stanislovas Puodžuvėlis [8] man pasakė, kad arbatą, spirītą ir šilkus galįs jis nešti be pasiklausimo Gaurės klebo-

no, bet kningas nešti reikia turėti pavelyjimą nuo kuningo [9]. Gerai, - sutarėvo, kad jei kuningas pavelys, tad jis „Aušrą“ ir kitas kningeles neš iki Kaltinėnų, Volmerio ekonomo, Katkaus [10], o jau Katkus jas nusiųs į Rygą, nes nuo Kaltinėnų rubežinė sargyba siuntinių nežiūrėdavo. Bet į kelias dienas po tos sutarties gaunu nuo Šilumaičio žinią, kad kuningas uždraudė lietuviškas kningas per rubežių nešti!... Bet nebuvo apsistota, - aš ir kitose vietose jieškojau pernešėjų. Smalinių Vieškalnis [11] man atrasė, kad antrapus Sudargo, Režgale, gyvenąs Juozas Angrabas [12], ir jis apsiimąs lietuviškas kningas per rubežių nešti. Aš greitai laiku pasirupinau popieriaus, kad, per rubežių perėjęs, ten tą Angrabą susirasčiau. Angrabas apsiėmė nešti, bet aš, įbaugytas pirmesnių Puodžuvėlio atsisakymų, priminiau jam, ar jam Sudargo klebonas [13] pavelys kningas nešti? Jis man prasitarė, kad jis ir dabar kunigui visas kningas nešąs. Bet del viso ko, eisime ir pasiklausime, leis ar neleis? Atėjome jau temstant. Kun. Siderevyčė mudu priėmė meilینگai, bet, patyręs reikalą, susiraukė. Sako, jis be vyskupo žinios negalįs velyti jokių kningų nešti ... Stačiai pasidarė žandariškas! Reikėjo man Sudarge jau nakvoti, tad aš, paliktas Angrabo, įėjau į pirmąjį namą prieš bažnyčią ir pasiprašiau nakvynės. Tikėjau pas kokį žydelį beeinąs, bet pasirodė, kad tai buta kokio lenkuojančio lietuvio Antanavyčiaus [14]. Man jo nakvynės paprašius, jis savo žmonos lenkiškai klausė: „Ar palaikysim prusoką, ar ne?“ Žmona, nors nekaip širdinga, pasakė „palaikysim“. Greitai jis norėjo sužinoti, kokiu reikalu aš pas Siderevyčę buvau. Aš jam ir

papasakojau mano reikalus ir mudu sutarėva, kad jis kas mėnuo kartą mano kningas, jau gatavai kelionei sutaisytas, perneš per rubežių iki Šakių, o tenai pasiųs žigune iki į Rygą. Aš mokėsiu jam už kiekvieną nešulį (400 svarų sunkų) po 5 rublius. Tai tokiu budu jau pasisekė pirma kontrabandos linija įtaisyti.

Dabar aš jau buvau ant tiek galingas, kad netik atspausčius Kalendorius 1884 metams [15], bet ir kiningelių [! kningelių], pas mane spausdintų, galėjau drauge į Lietuvą siųsti. Petras Vileišis atsiuntė rankraštį „Tris pamokslai apie gaspadorystę“, „Apie galvijų ir avelių auginimą“ [16]. Miliauskis iš Rygos taipgi savo kaštu kelias kningeles atspausdino [17], o jau 1884 m. gale buvo gana paplatinimui visokių rašinėlių. Bet vis platinimas buvo gana sunkus. 1886 metais, koliaik Mikšo spaustuvė tapė per licitaciją parduota [18], tuolaik pasidavė ir daugis visokių kningelių, kurias aš ir už 120 markių antru kartu nupirkau, nes pirma buvau už spausdinimą, tai Mauderodei [19], tai Mikšui užmokėjęs, maždaug 5000 markių, bet aš, beparduodant Mikšo spaustuvę, nebuvau įdėjęs reverso, ir tikrai tokiu budu atsipirkdamas savo kningeles įgyti tegalėjau. Kada Mikšas, įsitaisęs spaustuvę, nuo Mauderodės „Aušros“ spaudimą atėmė [20], tai Mauderodis pasikvietė, per mano užrodymą, Angrabą iš Režgalio, kuris taisė lietuviškų maldakningių korekturą, ir Mauderodis dabar dekanui Zabermanui iš Tilžės ir Švenkei [21] padirbo baisią konkurenciją; nesa Angrabas, per rubežių kningas pernešė, o ten jau maldakningėms atpigus jų bent per metus iki 1500 egz. parduodavo.

Rudeniop, 1886 m., atsilankė pas mane *Jurgis Bielaks* iš Sostų Šenbergės [22]; o kada jis buvo pirmiaus rašinėjęs, kad jis mano kningeles po žmones išnešiojās, tai jo kaimynai atrašė, kad jis jau Zavackiui iš Vilniaus esąs kiek kaltas už lenkiškas kningas: o kad persiuntimas mano kaštu būtų turėjęs eiti, tad aš jam ir nebuvau siuntęs [23]. Tai dabar jis pats pasirodė, ir mudu sulygova, kad aš jam duodu kningeles su dideliu nuošimčiu. Vienok pininę jis neturėjo ir reikėjo kningas duoti ant bargo. Taigi jis, Bielaks, pasirinko už 75 rublius kningelių. Bet dabar jau prisiejo kits klausimas: ar Bielaks turi dar bent kiek pinigų, kad galėtų, kningeles per rubežių nešdams, savo pardavėjui mokėti? Nesa, pats vienas eidamas, gal papulti į Rusų rankas, ir tada atliktas gyvenimas!... Bielako aš tikrai antrą metą, taigi pavasarį 1887 m., tesulaukiau grįžtant; jis jau sugrįžo ne vienas, bet draugystėje Survilo [24]. Užmokėjo senąją skolą ir dar už 75 rubl. pirko. Tada aš jį nurodijau pas Mauderodę, kur jis taipgi pirko maldakningių; aš jam prie Mauderodės išrupinau ir platų kreditą ir jis, 100 rubl. primokėjęs, už kitą 100 rublių gavo kreditą; ant to Bielaks gana gerai pasipelnė. Apie pelną sužinojo ir broliai Neteikiai [! Neteckiai], Sakalauskas, Kazenauskas, Udrus ir Papreikas [! Papreckas]; tie, po Jurgio Bielako vadovystės, kontrabandos keliu, gabeno kningas į Lietuvą ir pasipelnė gana gerai [24]. Veik pasitaisė kitos kontrabandos linijos kurios smarkiai varė kningų kontrabandą. Žinoma, tarpe maldakningių buvo platinami ir svietiški skaitymai, kartais griežtai kovojantie prieš tikėjimo principus, o vėl kartais ir tik prieš

kuningų godumą. Nors jų Tilžėje nebuvo daug spausdinama, tačiau jų prisijusdavo iš Amerikos. Tuokart amerikiečių literatura buvo labai pageidaujama.

Prasidėjus išeiti „Varpui“, o vėliaus ir „Ūkininkui“, turėjo jau platesnis laukas taisomas būti. „Varpo“ likimas taipgi įžymus. Kada norėjome vėl mirusią „Aušrą“ atkelti, susitvėrė Varšavoje lietuvių draugija „Nemunas“, prie kurios išdalies ir Maskvos moksleiviai žadėjo prisidėti [25]. Jie mane kvietė taipgi į draugus, o aš ir-gi įstojau. Vasarą 1889 m. atsilankė pas mane delegatai nuo Varšavos kuopos – V. Kudirka, o nuo Maskvos kuopos – R. Šliupas [26]. Taigi delegatai atkeliavo pas mane pasitarti apie leidimą laikraščio, kuris tuo tarpu buvo įgavęs vardą „Varpas“. Labai juodu tvirtino, kad draugija „Nemunas“ turi didelį skaitlių draugų, kurie parėmimui „Varpo“ kiekvienas prisizadėjo po 5 rubl. pridėti, o tokių tai išvedimu – materiališkas „Varpo“ stovis yra tvirtas. Raštininkų bei sandarbininkų taipgi „Varpui“ esama daugiaus kaip užtektinai. Aš tame tik pasirupinu korektura bei visa ekspedicija. Atsakau prieš vokiškąją valdžią ir jei aš tenai kokį baustinę dalyką perleidžiu, užtatai atsakau kalėjimu arba pininingine pabauda. Skaitytojus renka draugija „Nemunas“ ir aš imu atsakomybę už visą technišką darbą, taipgi ir prieš spaustuvninkus atsakau, ir taitai, rodos, kad mano rolė „Varpo“ leidimo suvis lengva.

Bet greitai pasirodė štai kas. Atspausdinus „Varpo“ prospektą ir 1 bei 2 numeriu „Varpo“, pagauna jau kažin-kas strigti; mat, jau nevienybės budelis įsimeta draugijoje. Taip ir „Varpo“ tolesnis leidimas abejotinas;

Kudirka atsiuntė 3-am numeriui rankraščius, bet pinigų už spaudą prižada atsiųsti, aš neprivalęs bijoti, nes manęs nesuviliošias... Taip jau 3 numeris „Varpo“ paregėjo šviesą, bet už spaudą aš atsakau, ir spaustuvninkui, kuriam už darbą tuojaus reikia užmokėti, aš užmoku. Rankraščiai 4 numerio „Varpo“ taipgi atėjo mažuma vėliaus, bet atėjo. Bet kaip dabar padaryti, – apart atsakomybės, apart darbo ir ekspedicijos, reikia dėti savus pinigus už spaudą? Bet lygiai tuomi tarpu atsitikimas, Sybertas Ragainėje parduoda, arba tur parduoti savo nedidelę spaustuvę, o kad jis persekiojamas nelaimės, tai jis užpuola ant manęs, kad jo spaustuvę nupirkčiau. Aš bet, įbugęs „Aušros“ išdėtų išlaidų, bandau nuo to atsisakyti. Bet Sybertas suranda Kr. Voską [27] man per draugą, ir kitas F. Voska [28] duoda ant paskolės pinigus [29]. Prie to, Kr. Voska man prižada spaustuvę užlaikyti iš pašalinių darbų, o „Varpas“ iki metų galo yra atliekamas be jokio atmokesčio. „Varpo“, kaip pirma, taip ir toliaus spausdinama 1000 egz. Mano draugija „Nemunas“ dabar tik rankraščius atleidžia; pirmiaus buvo jie perrašyti vienoda rašyba ir korektūros nebaisios, dabar jau siunčiama neperrašytus, kartais reik visą rankraštį perrašyti, nes vokiški raidžių rinkėjai jų nesuskaito, o korektūros – nors ir protą pamesk! Apie platinimą ir skaitytojų rinkimą negali būti nei kalbos, nes, kaip rodos, dabar V. Kudirka liko tik-tai ir švilpytojas ir klausytojas. Nors kontrabandos keliai man žinomi, bet nėra skaitytojų ir gana. Galiausiai pasiseka man jauną kontrabandistą pažinti, o tai – *Petrą Mikolainį* iš Vištyčio [30]. Su tuomi Petru aš ir sutariu platinti „Varpą“. Aš

atiduodu jam savo metinį pasportą, kuriuomi pasinaudodamas jis gali eiti kada ir kaip nori per rubežių galingosios Rusijos, renka abonentes „Varpui“ ir tt. Taipgi parupina ir spaustuvei darbų, kurie palengvino išlaikymą „Varpo“. Pernešimo vietas, Suvalkų rėdyboje, Petras pasirupina; vienok iškaščiai pasirodo tokie, kad beveik nepriimtini, bet, jau kitokios išeigos nesirandant, sulygstame ant to, kad už abonentą, kurį jis suras ir jam laikraštį pristatys, aš tegauau 1 rublį ant metų, bet P. Mikolainis moka už kiekvieną numerį, kada jis išėjęs, ir tai už 200 numerių – 18 rubl. Tai dar Amerikoje atsirado apie 30 skaitytojų; Bielako draugystė [31] imdavo apie 50 numerių, taip kad mėnesinis įplaukimas – 26 rubl. Tokiu budu užmokėta buvo už popierių, bet darbas ir mašinų bei raidžių naudojimas liki iki po šiai dienai neapmokėtas. P. Mikolainio žygiai jam pradėjo antra metu prie „Varpo“ ir „Uk.“ gerai apsimokėti: jis prie platinimo „Varpo“ bei „Uk.“ parupindavo kuningėliams taipgi jų reikmenims labai naudingus prusiškus cigarus ir konjaką bei araką, kurį kuningėliai visados užsiprenumeruodavo, tiktai „Varpą“ bei „Uk.“ suvis mažai. Mat, jų širdis taipgi karštai tėvynės meilei, nei „Varpui“ nei kitiems lietuviškiems raštams neprijautė, bet prijautė konjakui, arakai ir Havanos cigarams. Vienok vis buvo kontrabanda palaikoma, o „Varpo“ taipgi ir „Ukininko“ platinimas galimas.

Besiplitinant vis smarkiaus lietuviškai spaudai, susirupino ir rusiškoji valdžia; ji galvojo, kaip tai viską nuklampinti. Rupinosi taipgi ir kuningužiai, nes platinosi raštai, kaip kartais jiems negeistini. Spa-

viednyčia, išpažintis tapo tų *sužvėrėjusių* kontrabandistų, pagal supratimą kuningėlių, nelankoma ir apleista. Tai kuningėliai iš meilės į lietuvių turėjo leisti tokias „Apžvalgas“, „Šviesas“, „Tėvynės Sargas“, kaipo kontra-ataką prieš jiems negeistinus raštus: „Varpą“, „Ukininką“ Amerikos „Lietuvių Balsą“, leidžiamą Jono Šliupo ir daug kitų dalykų. Jie subuntavojo davatkas, kurios taipgi karštai užsiėmė kontrabanda, nešimu „Pragaro Garsų“ [32], visokių biletų į dangų ir į peklą [33]; stačiai – išdygo amerikoniškos lenktynės! Rusų valdžia dabar pasirodė jau be spėkos. Ji sumanė per Prusų valdžią gaudyti kontrabandistus; dabar tėvyniškoji spauda įgavo jau tris priešininkus: Rusų valdžią, kuningiją ir galų gale prusokų valdžią. Tai dabar vėl lietuviškajai spaudai prisiėjo sunkios gadynės. Kontrabandistus pradėjo Tilžės policija gaudyti, nekuriuos sukišo į kalėjimus. Andrių Bielaką [34], Jurgio Bielako brolių, suėmė su kningomis bevažiuojant į Lauksargius: atėmė už 7000 rubl. kningų, patį Andr. Bielaką sugrąžino į Tilžę, pasodino po rotužę, ir ten jis tris dienas išsėdėjo, bet taip paslaptai, kad niekas tuolaik nežinojo, nes jei būtų tokis atsitikimas Tilžėje žinomas pastojęs, kad čion Tilžės policija surusėjo, jie būtų Andrių Bielaką visokiais būdais išliuosavę, bet dabar tik tąkart sužinojo, kada Andrius Bielaks jau buvo nuvežtas į Lauksargius ir atiduotas rusiškai sargybai. Likimas Andriaus Bielako buvo labai apverktinas, nes biedniausiu budu tiktai Viatkos gubernijoje galą gavo. Prie kitų negerumų štai kitas įsi-briovė, – kontrabandistų eilės truko ir truko ne be pakerštų vienas prieš kitą.

Vienas ir kitas nurodydavo perėjimo ir padėjimo vietas, ir Rusai gavo aiškiai suprasti, kokios daugybės raštų lietuviškoje kalboje ir jiems negeistinos literatūros yra per rubežių nešama. Tame pačiame laike atsirado žinomas Rusų socialistas Abramovičas [35], Tilžėje; ten mes spausdinome jam gudų ir lenkų kalbose visokių socialistiškų kningelių ir laiškų, kuriuos mes ir per rubežių gabenome, kaip savo produktą; galiausiai Abramovičas išvažiavo į Šveicariją, ir iš ten prisiuntė mano vardu į Tilžę 4 skrynias rusiškos literatūros, tos bet tapo nuo munitinės Tilžėje atimtos, bet prie manęs apent laikė krata ir mano „Katalikiškų Katekizmų“, „Svieto Pabaigą“ ir kitų vertybėje 7 tukstančių markių atėmė ir neatidavė [36]. Taigi aš toliau atsisakiau nuo aprupinimo rusiškos literatūros kontrabanda. Abramovičiui bet nurodžiau draugus socialistus Klaipėdoje, kur tokio persekiojimo rusiškos kningų kontrabandos, rodos, nebuvo [37]. Bet ir per Klaipėdą neilgai galėjo rusiška socialistų literatura gabenama būti, nes veik valdininkai Rusai su Prusais susiuostė, ir iki tol išnaši kontrabanda per Klaipėdą, bei Liepoją, taipgi susilaukė smarkios priežiūros. Kaip tik tenai Kogelienę [38] sugriebė per rubežių kelias kningeles benešant, suėmė, nugabeno į Liepojaus kalėjimą. Pas Kogelį Nimersate padarė krata; ten rado gerokai kningų, kurias prusiškoji valdžia atėmė, nors pagal įstatymus neturėjo teisės atimti. Kogelį taipgi su draugais, laikrodininku Treptau, Martinu ir Braunu iš Klaipėdos, nuvežė į Karaliaučiaus kalėjimą [39]. Tenai patraukė ir mane, kaipo liudininką, užmokėjo brangiai už žygį ir, ro-

dos, tikėjos, kad aš esu ant rusiškų socialistų supykęs ir išreikšiu kokia tos pačios kontrabandos paslaptis. Aš, rods, ten nuvažiavau, bet štai koki regykla, – nusikalbę žmonelės apkaltinami baisiam nusidėjime, aprupinime ir pergabenime per rubežių literatūros, kuri apsakytų Rusams vargo žmonėms, kad niekas neturi teisės jų užmušti ir karti, jei jie apie rusų valstybės, iš augščiausiojo Dievo duotos, darbus bent abejotų. O apie pasipriešinimą, – tai jau nei makt! Jau pati mintis nuodėminga ir baustina. Ten mačiau ir rusiškos, dieviškos valdžios vietininkus, girdėjau prokurorui paslaptomis klausimus duodamus. Taigi mano liudijimas ir turėjo būti apie kontrabandą. Aš ir liudijau, kad, kiek man žinoma, tai aš, kaipo spaustuvės savininkas, spausdinu tikrai lietuviškoje kalboje kningas, rods ne maldakninges, bet kningas dėl pasimokinimo politiškos ekonomijos, agronomijos ir tt.; mano metinis apsvertimas – 12 tukstančių markių [40]; tos visos kningos parduodamos į Didž. Lietuvą ir kontrabandos keliu gabenamos; apie tai, kiek mano konkurentai v. Mauderode ir Švenkis parduoda į metus, aš tikrai žinoti negaliu, nes jie savo atskaitų man neparodo; vienok man galima spręsti, tai jie su maldakningėmis turi mažiausiai 6 kartus didesnę apsvertimą, negu aš, ir jų metinė produkcija – nuo 70 iki 80 tukstančių markių [41]. Aš mačiau, kaip rusiški vietininkai iki ausų paraudonavo. Nes jie turėjo gerai numanyti, kad apstabdymas kontrabandos jau ir su pačios prusiškos valdžios pagalba nebėra galimas. Tai dabar buvo bandoma, ir gana pasekmingai, lietuviškos literatūros veikėjus sugraibyti ir juos išvežti į Rusijos kraštus, o

tuomi tai butų įsivyravusi lietuviškų kningų bei laikraščių kontrabanda į senovės vėžes atstumta [42]. Tam tikslui jautri Rusų nosis suuodė, kad kuningija taipgi yra priešinga lietuviškai, nekatalikiškai spaudai ir kad kuningus bus labai lengva patraukti ant to, kad jie, žinodami ar ne, padėtų surasti tikrus platintojus laisvosios spaudos. Tas ant tiek pasisekė, kad daugelis mūsų veikėjų pateko į Rusų rankas, tapo išguiti į tolimus Rusijos kraštus, į Siberiją ir tt.

Kontrabandistus, kurie be kuningų kontrolės nešė kningas, taipgi visais galais persekiojo. Štai vienas persekiojimo pavyzdys: *Udrių* užskundė dievobaiminga bobelė, kuri buvo užmačiusi pas jį „Varpą“, ar kitą laikraštį. Naktį buvo pas jį krata ir rado, apart kito tavoro, keturis *Kalendorius*; apkalė jį, palaikė 6 mėnesius Kauno kalėjime ir ištrėmė į Siberiją ant 6 metų! [43]. Rusai nebutų galėję sužinoti, kad pas Udrių randasi negeistino „tavoro“, bet tam tikslui kaip tik ir buvo davatkos. Antras įžymus atsitikimas su kitu prityrusiu kontrabandistu *Papreikiu* [44]. Nors jis jau ant tiek buvo atsargus, kad pas save jokios literatūros nelaikydavo, bet tik jis buvo žinomas iš davatkų kalbų, kad jis taipgi anti-katalikišką literatūrą po Lietuvą platino. Vieną naktį padaro pas Papreikį didelę kratą iš apielinkės suvažiavę Rusų žandarai, bet, ant laimės, – nieko nerado. To vienok nepaisant, paima Papreikį į Kauną ir pasodino į kalėjimą, nepasakę nei už ką nei delko ir nei ant kaip ilgai. Prabėgo 9 mėnesiai, ir štai jam kalėjimo sargas apsako, kad jis liuosas ir gali eiti namon. Tada jis puola prie kalėjimo „načalninko“ ir prašo, kad jam pasakytų, už

ką jis turėjo 9 mėnesius kalėti. „Načalninkas“ pasakė, kad apie tai nieko nežinaš, reikią del to pasiklausti gubernatoriaus. O kada Papreikis gubernatoriaus klausė, tas jam atsakė, kad jis, ant paliudijimo jo parapijos kuningo, jį ant neapprubežiuoto laiko į kalėjimą įmetęs, o kad tolesnių paliudijimų kuningas nepada- vęs, tad jis ir tapęs paleistas; jei jis tikrai noris sužinoti, kokios priežasties delei jis papuolė į kalėjimą, tai jis galis savo klebono pasi- klausti. Papreikiui klebono paklausus, kodel jis padavė prašymą gubernatoriui ir kodel jis turėjo 9 mėnesius sėdėti, klebonas tiktai prasijuokė ir pasakė: „Davatkos sumelavo“...

Bet tokių atsitikimų buvo šimtai ir juos butų galima privesti, bet užteks. Aiškiai buvo matoma, kad jei nebus galima kitokį apsigynimo budą įvesti, tai kuningų kontra- banda bus veik savo rolę išlošusi. Intelligentai bus išgąsdinti, kontrabandistai išgaudyti ir – pabaigos magaryčios! Mes visi aiškiai supratome, kad reikia kovoti ne prieš ku- ningus, kurie turi didžiąsį ginklą – sakyklą, bet prieš davatkas. Tokiam tikslui aš jieškojau žmogaus, mokačio žmonių burnoje užsi- likusią tarmę ir gerai pažįstančio davatkų gyvenimą. Tam tikslui įsižymėjo *Liepukas* (Stiklelis) [45] ir jam uždaviau, po mūsų su kontrabandistais pasitarimo, užsirašinėti taip vadinamas „*Davatkų Gadžinkas*“, kurios turės atkreipti davatkų domą prieš piemenis bei pusbernius, o jei Rusų valdžia ir tada nesusigėdys, tad jau tegabena piemenis į Siberiją, bet tik ne inteligentus!... Nei vie- nas nepatikėjo, kad „*Davatkų Gadžinkos*“ tokį pritarimą ras pas kaimiečius. Per vieną tik metą reikėjo 4 kart perspausdinti, taigi

vienais metais buvo parduota 75 tukstančiai kningelių [46]. Musų darbas taipgi vėl pastiprėjo, nes musų reikalui šelpti ir piemens pristojo ir pusberniai ir girtuoklėliai. Dabar davatkos ir kuningai turėjo kovą su žemąja karta, kuri labjausiai davatkas užgavo, kad nekurių iš butų bijojo pasirodyti, o kuningams ir rusiškai valdžiai dabar jau turėjo aišku būti, kad jei spaudos iš užrubežio gvoltų uždrausti jau negalima, tai geriaus duoti lietuviškai spaudai liuosybę ir tokiu budu spauda galės būti jau kontroliuojama, ir bus apsaugota nuo socialistiškos įtakos, bei kitų, pagal jų supratimą, „šlykštenybių“.

Taigi tais keliais noko spaudai liuosybė. Jos laukti dabar ilgai nereikėjo, nes jau 1903 m. buvo sutarta duoti lietuviškai

spaudai laisvę ir tad, rods, jau 1904 m. išsipildė. Išsipildė, bet laisva mintis buvo ant tiek sustiprėjusi, kad ir kontroliuota spauda ir kuningų spauda nebeįstengė laisvą mintį iš lietuvių, mylinčių laisvę išnaikinti. Prasidėjo atkakli kova tarp laisvų ir nelaisvų Lietuvių, kuri ir traukiasi jau suviršum 13 metų. Ir negalėjo pasigirti ir negali pasigirti, kad pas Lietuvius butų reakciją įvedę; mes vis tik matome, kad Lietuviai ir šiandien, nors ir į partijas pasiskirstę, bet siekia prie palaimingos lietuviškos laisvės. Taigi teestie pagarbinta lietuviškų kningų kontrabanda, tegyvuoja laisvi Lietuviai, be kontribucijų bei aneksijų!

4 liepos 1917 m.
Belaisvėje – Saratove.

PAAIŠKINIMAI

1. Vyskupas Motiejus Valančius (1801–1875).
2. Serafino Kušeliausko maldaknygė *Auksa altorius arba Szaltinis dangiszku skarbu* pradėta leisti po M. Valančiaus mirties.
3. M. Valančiaus redaguotas giesmynas *Kantyczkas arba kninga giesmiu*, leistas nuo 1860 m.
4. Iliustruotą apsakymų rinkinį vaikams *Wajku kningiele. Su abrozdelejs* parašė M. Valančius, pirmą kartą 1868 m. išleido jo konfesinis rėmėjas Varmės katalikų vyskupijos dekanas ir Tilžės klebonas Johannas Zabermannas (1815–1900), spausdino čionykštė Carlo Albregho ir Co spaustuvė. Gali būti, kad lėšų parūpino pats autorius.
5. Juozapas Miliauskas-Miglovara (1845–1937) „Auszros“ leidimo metu gyveno ir dirbo policininku Rygoje.
6. Jonas Koncevičius (1835–po 1915) „Auszros“ leidimo metu gyveno ir dirbo Rygos gimnazijos mokytoju.

7. Aušgiriai, Klaipėdos krašto laikotarpiu – Aukštgiriai (pagal Viliaus Kalvaičio „Lietuwiszku Wardų Klėtelės“ (1910) duomenis – *Auszgirei, Auksztgirei*, vok. *Augsgirren*), buvo Ragainės apskrities Viešvilės parapijoje, išsidėstęs prie Krokiškių–Viešvilės ir Žukų–Tauragės vieškelio sankirtos, vos vieno kilometro atstu nuo Prūsijos ir Rusijos sienos (dabar Pagėgių savivaldybės Vilkųškių seniūnijos kaimas). Nurodytas Šilumaitis, kitur – Šilomaitis, M. Jankaus atsiminimuose ne kartą minimas asmuo, greičiausiai karčemos arba krautuvės savininkas ir draudžiamosios spaudos sankrovos laikytojas. Jis 1883 m. knygnešiams pardavinėjo *Lietuwiszką „Auszrôs“ kalendorių ant metų 1884* ir kt. leidinius. Šilumaičio biografinių žinių ir palaidojimo paminklo Aušgirių kapinėse nerasta, neišliko prie nurodytos vieškelio sankryžos stovėjusi karčema. Kaime taip pat buvo mokykla, muitinė, girininkija, kelios krautuvės

ir amatininkų dirbtuvės. Už žinių suteikimą ir dalyvavimą paieškose (2012 m. rugpjūčio 16 d.) publikacijos autorius dėkoja kaimyninių Pagenaičių senbuvei Ketei Lendraitienei.

8. Žinių apie Stanislovą Puodžiuvėlį nerasta.

9. Žinių apie „Ausros“ laikų Gaurės kleboną nerasta.

10. Mikalojus Katkus (1852–1944), dvarų ekonomu dirbęs apie 1878–1884 m.

11. Vieškalnis (Wieszkalnis) buvo Smalininkų karčemininkas, laikęs knygnešiams aprūpinti skirtą didelę draudžiamųjų leidinių sankrovą. Ryšiai su M. Jankumi žinomi nuo 1883 m.

12. Juozapas Angrabaitis (1859–1935), Sudargo kunigo M. Sederavičiaus talkininkas platinant draudžiamąją spaudą. Pats įrišinėjo iš Mažosios Lietuvos gabenamas knygas.

13. Sudargo klebonas buvo Martynas Sederavičius (1829–1907), konservatyvaus katalikiškojo sparno draudžiamosios spaudos platinimo organizatorius.

14. Juozapas Antanavičius (apie 1831–po Pirmojo pasaulinio karo). Pasimokęs gimnazijoje dirbo girininku, 1886 m. buvo atleistas, vertėsi plataus masto knygnešystė. Pirmasis susitikimas su M. Jankumi įvyko 1883 m. rudenį.

15. Greičiausiai *Lietuviszko „Ausros“ kalendoriaus ant metų 1884 egzempliorių*.

16. Petro Vilešio versta Ignaco Łyskowskio knygelė *Trys pamokslai apie gaspadorystę dėl gaspadorių sodiečių* išėjo J. Albano ir K. Kybelkos spaustuvėje Ragainėje 1883 m., kompiliacija iš I. Łyskowskio ir Skibos knygių *Pamokslai apie galvijų ir avelių auginimą ir gydymą* – Juliaus Sieberto spaustuvėje Ragainėje 1884 m. Rankraščius ir leidimui reikalingus pinigus M. Jankus iš vertėjo gavo ne vėliau kaip 1883 m. rugsėjį.

17. Iki to laiko J. Miliausko-Miglovaros buvo išleista viena knygelė – eilėraščių rinkinys *Rasztai. Ivaives Eilas* (Tilžė, Otto von Mauderode's spaustuvė, 1884).

18. Jurgio Mikšo spaustuvė Tilžėje, spausdinusi „Ausrą“ ir beveik vien Didžiąjai Lietuvai skirtas pasaulietines knygas, kaip vėliau įvairiu metu rašytuose atsiminimuose nurodė M. Jankus, parduota 1886 m. birželio 22 arba 25 dieną. Kitų autorių duomenimis, varžytinės įvyko birželio 24 d., mūsų žiniomis – greičiausiai rugpjūtį.

19. Otto von Mauderode (1852–1909) su kompanionu broliu Hugo (1856–1915) buvo didžiausios 1881–1944 m. veikusios Tilžės leidybos ir spaudos įmonės savininkai. Jie sukrovė kapitalą daugiausia iš draudžiamosios lietuviškos spaudos leidybos ir glaudaus bendradarbiavimo su knygnešiais.

20. Otto von Mauderode's įmonė „Ausrą“ spausdino nuo 1883 m. 6-ojo numerio iki 1885 m. jungtinio 7–8-ojo numerio imtinai.

21. Julius Schoenke (apie 1842–1919) – Tilžės knygrišys, nuo 1890 m. – ir spaustuvės savininkas. Daugiausia leido Didžiąjai Lietuvai skirtą katalikišką spaudą.

22. Jurgis Bielinis (1846–1918) – žymiausias lietuviškos spaudos draudimo laikų knygnešys ir knygnešystės organizatorius, tautinio sąjūdžio dalyvis, publicistas. Gimė Panevėžio apskrities Suostų kaimo Purviškių vienkiemyje netoli Latvijos pusėje buvusios Skaistkalnės (vadintos ir Šenbergu). Veiklą pradėjo 1873 m., talkino M. Valančiui. Pats vyko per sieną į Prūsiją, vedė ir mokė knygnešius, dažnai lankė M. Jankų.

23. Kalbama apie dinastinę Józefo Zawadzkiego leidybos ir spaudos įmonę Vilniuje. M. Jankaus minimu laiku ji priklausė įpėdiniui Feliksui Zawadzkiui.

24. Vincentas Kazanauskas (1863–1930), Juozapas (apie 1835–?) ir Stanislovas (1840–1919) Neteckiai, Pranciškus Papeckas (1858–1952), Juozapas Sakalauskas (1864–1950), Martynas Survila (1853–1937) ir Kazimieras Ūdras (1854–1937) – daugiausia J. Bielinio į knygnešystę įtraukti asmenys. Dalis jų priklausė Garšių knygnešių draugijai.

25. Iš tikro Varšuvos lietuvių studentų draugija vadinosi „Lietuva“. M. Jankus „Nemuno“ pavadinimą klaidingai pakartojo ir kituose savo atsiminimų rankraščiuose ir publikacijose.

26. Data klaidinga: Vincas Kudirka ir Rokas Šliūpas pas M. Jankų lankėsi 1888 m. R. Šliūpas buvo Sankt Peterburgo universiteto studentas.

27. Kristupas Voska (1861–1905) – smulkus Tilžės verslininkas, Mažosios Lietuvos lietuvių tautinio sąjūdžio veikėjas. Kartu su kitais įkūrė kultūros ir švietimo draugiją „Birutė“, 1892–1894 m. buvo nominalusis „Varpo“ redaktorius.

28. Apie F. Voską duomenų nerasta. Gali būti, kad rašant arba spausdinant asmenvardį apsirikta dėl vardo raidės. Mums yra žinomas lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvis, „Birutės“ draugijos narys Dovas Voska iš Stolbeikių.

29. Mažą Juliaus Sieberto spaustuvę Ragainėje kompanionai M. Jankus ir K. Voska nupirko 1889 m. kovą.

30. Petras Mikolainis (1868–1934), žymus draudžiamosios spaudos darbuotojas, buvo vienas svarbiausių M. Jankaus leidinių platinimo talkininkų.

31. Greičiausiai M. Jankus taip vadina Garšvų knygnešių draugiją.

32. Tokio leidinio nenustatėme.

33. M. Jankus šaipėsi iš mažaraštei visuomenės suvedžioti skirto skaitalo (*Biletas del kelones ing rojų* ir pan.), jį išjuokė ir V. Kudirka.

34. Andrius Bielinis (apie 1852–1897) buvo sulaikytas su 60 pavadinimų 2754 egzemplioriais leidinių ir 297 religiniais paveikslėliais ir 1895 m. perduotas Rusijos pasienio sargybai. Nurodyti nuostoliai (7 000 rub., pagal to meto valiutų kursą prilygstantys 14 000 markių) neatitinka tikrovės.

35. Marjanas Abramowiczius buvo lenkų socialdemokratinio jaunimo Maskvos ratelio narys, Vakarų Europoje organizavęs tautinės ir revoliucinės literatūros spausdinimą ir gabenimą į Rusiją.

36. M. Jankaus spaustuvė Tilžėje kratyta 1892 m. balanadžio 9 d. Leidinių pavadinimai nurodyti netiksliai: policija konfiskavo Petro Legecko knygą *Katakizmai katalikiszki* (1892) ir nežinomo autoriaus brošiūrą *Svieto pabanga* (1891). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šias knygas M. Jankus vertino 7 000 markių. Karaliaučiaus teisme 1904 metais paviešinta, kad katekizmų konfiskuota už 700 markių (žr. 6 nuorodą). Šios sumos M. Jankus laikėsi ir atsiminimuose „Mano prietikių enciklopedija“ (žr. 17 nuorodos p. 81).

37. M. Abramowiczius su rusų socialdemokratų (bolševikų) literatūros gabenimu per Klaipėdą ir jo dalyviais atsiminimų autorius susiejo nepagrįstai. Šis slapto gabenimo maršrutas, vadinamas „latvių keliu“, buvo suorganizuotas V. Lenino nurodymu. Talkino vokiečių socialdemokratai.

38. Autorius klysta dėl pavardės. Gabenant literatūrą dalyvavo ir teisman patrauktas buvo Augustas Kugelis ir jo žmona (vardas nežinomas). Laiške Getingeno universiteto profesoriui E. Hermannui šią šeimą vadino dar kitaip – Kojeliais (žr. 11 nuorodos p. 36).

39. Prūsijos politinio sekimo tarnyba, bendradarbiaudama su atitinkama Rusijos tarnyba, 1903 m. suėmė visus socialistinės literatūros gabenimo grandinės dalyvius: kirpėją Maxą Nowagrotzkį ir ligonių kasos vedėją Otto Brauną Karaliaučiuje, dailidę Friedrichą Adolfą Ehrenpfortą Petershagene, batsiuvį Ferdinandą Mertinsą Tilžėje, laikrodininką Hermanną Trep-tau ir darbininką Friedrichą Kleiną Klaipėdoje, bežemį valstietį Martyną Kėkštą Bajoruose ir kalvį Augustą Kugelį Nemirsetoje, vėliau gyvenusį Budelkiemyje.

40. Laiške E. Hermannui (žr. 11 nuorodos p. 37) ir atsiminimuose „Mano prietikių enciklopedija“ (žr. 17 nuorodos p. 82) įrašė 12 000 rublių sumą. Pagal to meto valiutų kursą ji prilygo 24 000 markių.

41. Karaliaučiuje 1904 m. liepos 12–25 d. vykęs teismo procesas išsamiai aprašytas Kurto Eisnerio knygoje *Der Geheimbund des Zaren*

(Berlynas, 1904, antrasis leidimas ten pat, 1988). M. Jankaus atsiminimuose nurodyti faktai knygoje nepateikti. Procese kaip liudininkai taip pat dalyvavo Tilžės spaustuvės savininkas Eduardas Pawlowski, buvęs M. Jankaus kompanionas K. Voska, paminėta knyginkė Marta Zauniūtė (Saunus). K. Voska teisme apie lietuviškų knygų transporto mastą teigė: kasmet per sieną išgabename apie 20 000 maldaknygių.

42. Karaliaučiaus procesas sulaukė didelio viešumo Vokietijoje ir iš esmės baigėsi niekuo: kai kurie asmenys tariamai už tai, kad veikė be valdžios leidimo, buvo nubausti simboliniu 8–12 savaičių areštu, kiti išteisinti. Pati byla lietuvių spaudos draudimo panaikinimui įtakos neturėjo, nes jis jau buvo panaikintas Rusijos caro gegužės 7 d. pasirašytu vyriausybės nutarimu.

43. Vienas svarbiausių Garšvių knygnešių draugijos veikėjų Kazimieras Ūdras buvo policijos sekamas ir areštuotas dėl didelio lietuviškų leidinių kiekio, rasto per kratas. Už tai jis gavo dvejus metus kalėjimo ir penkerius metus tremties į Sibirą. K. Ūdro veikla ir byla dokumentiškai apibūdinta Vytauto Merkio žinyne *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias, 1864–1904* (Vilnius, 1994, p. 400–401).

44. Čia neabejotinai rašoma apie vieną žymiausių Žemaitijos knygnešių Praną Paprecką. Jis buvo dažnas M. Jankaus spaustuvės Bitėnuose

lankytojas, iš jos 1896 m. nupirko šrifto slaptai J. Bielinio spaustuvei. Knygnešys policijos kratytas du kartus ir radus daug lietuviškų leidinių 1893 m. pirmą kartą nubaustas 1 mėnesiu arešto daboklėje, antrą kartą – 3 mėnesiais kalėjimo. Jo tėvas Dominykas nubaustas 14 dienų arešto ir atleistas iš eigulių. Apie P. Paprecką daugiau duomenų yra B. Kaluškevičiaus ir K. Misiaus žinyne *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai, 1864–1904* (Vilnius, 2004, p. 350). Sudarytojai patikslino knygnešio gimimo ir gyvenimo vietą: Vičaičių kaimas Šiluvos valsčiuje.

45. Kostas Stiklius (1880–1962), savamokslis poetas ir žurnalistas. Rašė liaudyje išpopuliarėjusias primityvios formos antiklerikalinio turinio eiles, feljetonus, pasakėčias, mokslo populiarinimo knygeles, paskelbė tautosakos rinkinį. Pasirašinėjo keliomis dešimtimis slapyvardžių, Liepukas pasirinktas pagal gimimo vietą – Liepalotus.

46. K. Stikliaus satyrinių eilių knygelė *Davatkų gadzinkos ir šėip linksmos dainos* M. Jankaus spaustuvėje 1903–1908 m. išėjo šešis kartus, pirmaisiais metais (1903) spausdinta du kartus. Trečiojo leidimo (1904) pratarinėje autorius rašė, kad jo siekis – *tai apjuokdamas, tai išrodydamas nedorybes, nulenkti teip aukštai iškeltus ragus davatkiško elemento*. Ši citata patvirtina M. Jankaus minimą leidinio tikslą.

Įteikta 2012 m. rugpjūčio mėn.